

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

TILSHUNOSLIKDA TOVUSHGA TAQLID (ONOMATOPOETIK) NAZARIYASI VA UNING AHAMIYATI

Amirqulov Dilshod Toshtemirovich

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchi
adilshod_9001@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15179241>

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikdagi onomatopoeik (tovushga taqlid) nazariyaning mazmuni va uning XIX asrdagi ilmiy asoslari tahlil qilinadi. Evolyutsion metodologiyaning tabiiy fanlarga ta'siri natijasida tilning kelib chiqishi masalasi yangi yondashuvlar bilan tushuntirilgan. Shu jumladan, V. Gumboldt izdoshlari bo'lgan filologlar til shakllanishini onomatopeya hodisasi bilan bog'lashgan. Steyntal va Potebnya tomonidan ishlab chiqilgan onomatopoeik nazariya esa tilning psixologik va lingvistik asoslarini o'rganishga yo'naltirilgan bo'lib, til evolyutsiyasini tushuntirishda tovush va ma'no o'rtasidagi bog'liqlikka urg'u beradi.

Maqolada onomatopoeik nazariyaning asosiy tamoyillari, tilning rivojlanish bosqichlari, turdosh tillarni rekonstruksiya qilish jarayonlari hamda tilning yozma va og'zaki shakllari o'rtasidagi o'zaro aloqalar tahlil qilinadi. Shuningdek, nazariyaning cheklovlari, boshqa lingvistik yondashuvlar bilan bog'liqligi va uning falsafiy jihatlari muhokama qilinadi. Natijada, onomatopoeik nazariya tilning shakllanishi va taraqqiyotini tushuntirishga qaratilgan ilmiy faraz sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: antropologiya, etnografiya, gipoteza, evolyutsion, leksik, grammatik, taqlid, onomatopeya, rekonstruksiya, semiotika.

Kirish. XIX asrda evolyutsion metodologiyaning tabiiy fanlarga kirib kelishi Yer va Koinot haqidagi tushunchalarni o'zgartirdi, yangi fanlar hamda ilmiy yo'nalishlarning shakllanishiga sabab bo'ldi. Evolyutsion nazariyalar biologiya, antropologiya va etnografiyada ishlab chiqildi hamda insonning hayvonot olamidani kelib chiqqani ilmiy asosda isbotlandi. Shu bilan birga, psixologiya, tarix va san'at tarixi ham rivojlanib, badiiy adabiyot va adabiy tanqid jiddiy ta'sirga ega bo'ldi. Bunday sharoitda V. Gumboldt [1] izdoshlari bo'lgan filologlar tilning kelib chiqishi bo'yicha yangicha qarashlarni ilgari surib, onomatopoeik nazariyani shakllantirdilar. Bu esa tilning kelib chiqishini tushuntirishda ijtimoiy shartnoma nazariyasi umumiy asoslarni belgilab berdi. Biroq, tilning o'ziga xos so'z va shakllar sifatida paydo bo'lishi masalasi qiyosiy-tarixiy tilshunoslik doirasida ko'tarildi.

Asosiy qism. Onomatopoeik nazariya so'zlarning paydo bo'lishini tovushga taqlid qilish hodisasi – onomatopeya bilan bog'liq deb tushuntiradi. Ushbu tushuncha qadimdan ma'lum bo'lsa-da, XIX asrda uning mazmuni o'zgardi va yangi yondashuv sifatida “*Tilning kelib chiqishi haqidagi Steintal-Potebnya onomatopoeik nazariyasi*” vujudga keldi. Bu nazariya tilning evolyutsion nuqtai nazarini ilgari surib, og'zaki nutqning ilk shakllarini tahlil qiladi hamda til rivojlanishini

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

tushuntirishda psixologik ma'lumotlardan foydalanadi. Steintal-Potebnya nazariyasi oldingi qarashlardan farqli ravishda, tilning kelib chiqish mexanizmini psixologiya va tilshunoslik asosida qayta tiklashga harakat qiladi. [6] Shu sababli, u umumiy falsafiy ta'limot emas, balki sof lingvistik ilmiy faraz sifatida qabul qilinadi.

Ushbu **gipotezaning maqsadi** – *tovush va ma'no, lug'at va grammatika, gap a'zolari hamda sintagma va paradigma o'rtasidagi munosabatlarning rivojlanishini ilmiy asosda qayta tiklashdir*. Onomatopoeik nazariyada til tizimi oldindan belgilangan tamoyillar asosida deduktiv yondashuv bilan tushuntiriladi. Shu tariqa, Steintal-Potebnya nazariyasi til tizimini nazariy jihatdan qayta tiklashga qaratilgan deduktiv model sifatida shakllantirilgan. [6]

Turli tillarning ilmiy muomalaga kiritilishi ularni muhim belgilar asosida tasniflash zaruratini keltirib chiqardi. Evolyutsion yondashuvga ko'ra, bunday tasnif tarixiy asosga ega bo'lishi lozim edi. Bir guruh turdosh tillarda tuzilish xususiyatlarining umumiyliigi ularning arxaik xususiyatlarini ko'rsatadi, tashqi omillar ta'sirida yuzaga kelgan o'xshashliklar bundan mustasno.

Shuningdek, yozma tillar endilikda faqat grafik tizim sifatida emas, balki og'zaki nutqning aks etishi sifatida ham o'rganila boshlandi. Bu esa tilning asl tuzilmalari va shakllanish jarayonlarini chuqurroq anglashga xizmat qildi.

Tilning mazmuni (so'zlar va matnlar) endilikda nafaqat fikrning aniqligi va qisqaligi, balki etimologiyaning chuqurligi nuqtai nazaridan ham o'rganila boshlandi. Bunda tilning vakillik, tasvir va tushuncha jihatlari hali yetarlicha farqlanmaganligi inobatga olindi. Nutq psixologiyasida fikrlar o'zaro bog'liqligi assotsiatsiya qonunlari asosida shakllanganligi muhim ahamiyat kasb etdi.

Tilning dastlabki, adabiy jihatdan qayta ishlanmagan va madaniy rivojlanmagan jihatlari e'tibor qaratish eng qadimiy til tuzilmalari haqidagi tasavvurlarni kengaytirish imkonini berdi. Ushbu tahlillar tillararo taqqoslash va ularning asosida yaratilgan tasniflarga tayangan edi. Masalan, A. Shleyxer (1821–1868) hind-yevropa tillarining genealogik (kelib chiqishi bo'yicha) tasnifini ishlab chiqib, ularni shajara shaklida tasniflagan. [4] Uning yondashuvi tillarning nasl-nasabiga bog'liq bo'lmagan holda, mavjud tillarni oldingilaridan kelib chiqadigan hodisalar sifatida ko'rib chiqdi.

Shleyxer va uning zamondoshlari orasida tillarning umumiy ajdodga egaligi haqidagi taxmin ilgari surildi. Bu esa turdosh tillar va turli tillar oilalari uchun ajdod tillarning xususiyatlarini faraziy tarzda tavsiflash zaruratini tug'dirdi. Keyinchalik bu jarayon "**rekonstruksiya**" deb nomlana boshladi. Rekonstruksiya zamonaviy turdosh tillarni bog'lovchi muhim lingvistik xususiyatlarni qayta tiklashga asoslanadi. Biroq,

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

bu jarayonda tilshunoslarning tasavvur va taxminlari ham muhim rol o'ynadi, chunki rekonstruksiya shunchaki taqqoslash natijalarini aks ettiruvchi diagramma emas, balki haqiqatning faraziy tiklanishidir. Bu yondashuv paleontologiya bilan ham o'xshashlikka ega bo'lib, Shleyxerning qayta qurilgan tilda yozgan mashhur ertagi bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Rekonstruksiya – nazariy modelning o'ziga xos shaklidir. Ushbu model tillarning asosiy xususiyatlarini yoki muayyan lingvistik hodisalarni aks ettiradi. Rekonstruksiya, bir tomondan, taqqoslanayotgan tillarning umumiy va muhim tomonlarini yoritishi kerak bo'lsa, boshqa tomondan, ularning muhim xususiyatlarini yagona tizimga bog'lay olishi lozim.

Onomatopoeik nazariyada tilning kelib chiqishi faqat ma'lum tillar oilasi yoki guruhiga xos hodisa sifatida emas, balki tilning shakllanishi nuqtai nazaridan qayta tiklangan. Tilni shakllantirish modeliga qo'yilgan asosiy talablar quyidagilar edi:

1. Shaxsiy va ijtimoiy darajada badiiy nutqning shakllanish jarayoni aks ettirilishi kerak.
2. Nutq yagona tizim sifatida emas, balki uning qismlari ham ma'noga ega bo'lishi lozim, ya'ni bosqichma-bosqich tashkil etilgan bo'lishi kerak.
3. Nutq tovushlarining turli qismlari turli ma'nolarni – leksik, grammatik, obrazli, tushuncha va modal ma'nolarni ifodalashi zarur.
4. Nutq tovushlarining ma'nolari turli gaplarda takrorlansa-da, ular biroz o'zgarishi kerak. Ya'ni, etimologik ma'no shakllanishi va unga qarama-qarshi bo'lgan haqiqiy ma'no (*leksik, grammatik va taqlid*) bilan bog'liq bo'lishi lozim. Bundan tashqari, tilning barqaror xususiyatlari saqlanib qolishi bilan birga, nutq tovushlari o'zgarish mexanizmlarini ham aks ettirishi zarur.

Tilning kelib chiqishining onomatopoeik nazariyasi til hayotining ayrim muhim jihatlarini boshqa nazariyalar singari to'liq qamrab olmadi. Bular qatoriga quyidagilar kiradi: nomlash muammolari, ismlarning ijtimoiy tuzilishi, tafakkurning tilni shakllantirish va rivojlantirishdagi roli, tilning inson hayotining boshqa jabhalari bilan aloqasi (*masalan, tilning tabiat, semiotika va texnologiya bilan inson vositachiligi orqali o'zaro ta'siri*), [6] insonlarning tilga nisbatan tengsizligi, maxsus tillarning yaratilishi, lingvistik me'yorlarning ijtimoiy o'rnatilishi hamda tilni madaniy vosita sifatida takomillashtirish masalalari. Onomatopoeik nazariyaning vazifasi aynan mana shu abstrakt tushunchalar bilan bog'liq bo'lib, uning xulosalari ham ana shu asosda baholanishi lozim.

Modellashtirilishi kerak bo'lgan jarayonlarni hisobga olgan holda, uchta asosiy boshlang'ich nuqta tanlangan:

XORIJY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

1. O'xshash tovushlar yordamida o'xshash ma'nolarni odamdan odamga va avloddan avlodga yetkazish an'anasi.
2. Tilda mavjud bo'lgan barcha ma'no turlarini umumlashtirish.
3. Gap tuzilishining ichki tizimini yaratish orqali tovush tarkibini murakkablashtirish.

O'xshash tovushlarni o'xshash ma'nolarda ishlatish an'anasi so'z yoki uning qismlarining turli shaxslar tomonidan takrorlanishi sifatida tushunilgan. Shu sababli, tovushlarning o'xshashligi natijasida turli, ammo bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ma'nolar umumlashtirilgan.

Assotsiatsiya jarayoni esa o'xshash tovushlarning o'xshash ma'nolarga ega bo'lishini ta'minlab, til birliklarini shakllantirishga imkon bergan. Bunda har bir yangi qo'llanish avvalgi qo'llanilish bilan bog'langan.

Daniya tilshunosligida onomatopoeik nazariyaning rivojlanishi uch bosqichda sodir bo'ldi: V. Boldt, G. Steyntal va A.A. Potebnya asarlarida. Ushbu g'oyaning dastlabki shakli esa V. Gumboldt (1767–1835) tomonidan "Inson tillarining tuzilishidagi farq va uning insoniyatning ma'naviy rivojlanishiga ta'siri to'g'risida"gi asarida ilgari surilgan edi. [2]

Gumboldt o'z nazariyasini bevosita "**onomatopoeic**" deb atamagan bo'lsada, uning asosiy tamoyilini shakllantirgan. Unga ko'ra, til o'z-o'zidan paydo bo'ladigan va o'z-o'zidan harakatlanuvchi butunlik – energiya sifatida talqin qilingan. Ushbu harakatning ichida "xalq ruhi" tushunchasi muhim o'rin tutadi. U tilning ichki tomonidagi umumiy ideal yaxlitlik bo'lib, ma'lum bir xalqning ma'naviy merosi sifatida namoyon bo'ladi.

Til uch asosiy komponentning o'zaro bog'lanishi natijasida shakllanadi:

- Tilning tashqi shakli – gaplarni tashkil etuvchi tovushlar tizimi.
- Tilning ichki shakli – tovushlarning o'ziga xos komplekslarini ma'lum bir tilga xos bo'lgan ma'nolar bilan bog'lash usuli.
- "Xalq ruhi" – tilda aks etgan umumiy ideal yaxlitlik.

Ushbu uch omilning o'zaro aloqasi natijasida til shakllanadi va o'z-o'zidan harakatlanuvchi tizim, energiya manbai sifatida faoliyat yuritadi.

Xulosa. XIX asrda shakllangan onomatopoeik nazariya tilning kelib chiqishini tovushga taqlid qilish hodisasi orqali izohlovchi yondashuvlardan biri hisoblanadi. Steyntal va Potebnya ushbu nazariyada til evolyutsiyasini psixologik va lingvistik nuqtai nazardan o'rganib, so'zlarning shakllanish mexanizmini tushuntirishga harakat qilgan. Ular til rivojlanishini tovush va ma'no o'rtasidagi aloqadorlik orqali izohlab, uni umumiy falsafiy ta'limot emas, balki lingvistik ilmiy faraz sifatida baholaganlar.

XORIJIY TILLARNI O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR NAZARIYANING AMALIYOTGA TATBIQI

mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani

Maqolada onomatopoeitik nazariyaning asosiy tamoyillari, rekonstruksiya metodlari va turdosh tillarni tasniflash muammolari yoritiladi. Shuningdek, bu yondashuvning cheklovlari, ya'ni tilning faqat tovushga taqlid qilish asosida paydo bo'lishi to'g'risidagi g'oyaning yetarli darajada kompleks yondashuv bo'lmagani ta'kidlanadi.

Umuman olganda, onomatopoeitik nazariya tilshunoslikda muhim o'rin tutuvchi gipotezalardan biri bo'lib, u lingvistika, psixologiya va falsafa chorrahasida til evolyutsiyasini tushunishga xizmat qilgan. Biroq, tilning shakllanishi va rivojlanish jarayonlarini to'liq izohlash uchun kengroq ilmiy yondashuv va boshqa nazariyalar bilan uyg'unlashtirish zarurati mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Гильтебрандт П.А, Штейнталь и Лацарус. Мысли о народной психологии. Воронеж, 1865.
2. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влиянии на духовное развитие человечества//Избр. труды по языкознанию. М., 1984.
3. Потебня АА Из записок по теории словесности. Поэзия и проза, тропы и фигуры. Мышление поэтическое и лирическое. Харьков, 1905.
4. Шлейхер А Значение языка для естественной истории человек/Философские записки. 1868. Т. 5. Вып. 3.
5. Шлейхер А Теория Дарвина в применении к науке о языке. Спб., 1864.
6. Ю.В.Рождественский. Лекции по общему языкознанию Москва. 1990.